

ВІДГУК

офіційного опонента *Жанни Олександрівни Янковської*,
доктора філологічних наук, проф. кафедри культурології
та філософії Національного університету «Острозька академія»
на дисертацію **Тиховської Оксани Михайлівни**
«Міфологічні образи та магічні ритуали в українському фольклорі
Закарпаття: етнопсихологічний аспект»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
зі спеціальності 10.01.07 – фольклористика

«Усі ми родом із дитинства», – написав Антуан де Сент-Екзюпері. А стан дитинства проживає не тільки кожна людина, але й кожен народ, нація. Яскравість того, що запам'яталося в дитинстві, не зникає з роками. Перефразовуючи, можна сказати, що ми родом із минулого, далекого минулого. Міфологічні уявлення нашого народу, які з'явилися на зорі постання суспільства як культурної єдності, виникали як певний світогляд, релігія, засновані на розумінні природи, на відчутті себе її частиною, способах її пізнання, – не зникли навіть зі зміною світоглядно-релігійних засад. Ці знання, попри зміни у ставленні до них самих та їх носіїв, трансформувалися, своїми елементами проросли у різні форми й жанри фольклору, а пізніше – й авторської творчості. Оскільки, як уже зазначено, міфологічні уявлення етносу дуже пов'язані з природою краю та її пізнанням, то, навіть відображені в усній народній творчості, вони мають регіональну специфіку. Зважаючи на це, можемо вітати появу дисертації Оксани Михайлівни Тиховської «Міфологічні образи та магічні ритуали в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект». А ми знаємо: Закарпаття – це край, де завдяки природній відособленості, а почасти й міжетнічній взаємодії, витворилися й збереглися специфічні архаїчні тексти й ритуальні форми культури, які й досі викликають неабиякий науковий інтерес. Тому *актуальність* теми не викликає заперечень, тим більше, як зазначено в роботі, «етнопсихологічна специфіка міфологічних образів та магічних ритуалів українського фольклору Закарпаття ще не були предметом окремого комплексного наукового дослідження» (с. 25).

Уважно ознайомившись із роботою дисертантки, відразу скажу, що особливо цікавим у студіюванні теми для мене виявилися засадничий теоретичний підхід до аналізу матеріалу, поєднання фольклористичного та психологічного напрямків дослідження, що здійснене на засадах ідей відомих учених міфологічної та психоаналітичної шкіл, таких як С. Біркхойзер-Оері, Х. Дікманн, Дж. Кемпбелл, М. Люті, Е. Нойманн, К.-П. Естес, Д. Калшед, М.-

Л. фон Франц, К.-Г. Юнг, М. Еліаде, Е. Дюркгейм, Дж. Фрезер, О. Потебня, А. Байбурін, Ю. Кириленко, Б. Маліновський, В. Шинкаренко,; а також сучасних українських вчених, серед яких М. Дмитренко, В. Буряк, А. Поцелуйко, О. Колесник, Н. Ковтун, Г. Нівня, І. Патлах та ін., котрі крізь призму міфологізму фольклорних творів, їх символіки намагалися пізнати саму людину. Про насправді велику джерельну базу дослідження свідчить перелік у Списку літератури. На предмет вивчення теми О. М. Тиховською були опрацьовані записи Ф. Злоцького, М. Фінцицького, Г. А. де Воллана, П. Богатирьова, В. Гнатюка, Ю. Жатковича, В. Гренджі-Донського, Л. Дем'яна, О. Маркуша, І. Панькевича, Ф. Потушняка, П. Світлика, С. Росохи, А. Федоркова, М. Щербя, П. Лінтура, І. Сенька, І. Хланти та інших вчених, які, як пише авторка, є «справжньою скарбницею міфологічних мотивів, образів та ритуалів» (с. 23).

Дослідження Оксани Тиховської вийшло окремою монографією (Ужгород, 2021), що помітно об'ємніша й містить більшу прикладову базу та може бути вповні задіяна до наукового обігу й використовуватися як для наукових студій, так і в практиці читання фольклористичних курсів. Загалом дисертація є аналітичною, логічно структурованою та укомплектованою, системною і поліаспектною працею.

Специфіка досліджуваних джерел (міфології та магії населення Закарпаття) полягає у комплексному застосуванні його в різних сферах життя, використанні не лише на рівні словесного тексту, але й на рівні жестів, міміки, ритуальних компонентів, що зачіпає психоемоційну сферу. Тому аналіз етнопсихологічних особливостей міфологічних образів та магічних ритуалів в українському фольклорі Закарпаття й став *метою* дослідження авторки.

Для досягнення мети дисертантка ставить перед собою ряд конкретних *завдань*, серед яких основними є такі, як: виявити в записах фольклористів та етнографів Закарпаття сюжети міфів, легенд, бувальщин, описи магічних ритуалів та народних вірувань; здійснити розкодування семантики образів-символів у фольклорних текстах та ритуалах; розглянути психоаналітичне підґрунтя космогонічних, етіологічних і теологічних міфів українців у контексті світової міфології; осмислити етнопсихологічне підґрунтя уявлень про душу та дводушників в українській міфології Закарпаття; виявити специфіку об'єктивації архетипів Тінь та Самість у міфологічних образах та ін. Поступове вирішення цих завдань впорядковує роботу змістовно й логічно.

Працюючи у семантичному полі власних зацікавлень, а також продовжуючи наукові пошуки П. Богатирьова та Ф. Потушняка щодо розкодування зв'язку між містичними оповідями, магічними ритуалами та психологією людини, авторка водночас задіює в роботі метод філософського

аналізу, узагальнює та удосконалює, поглиблює фольклорно-етнографічні студії Ф. Злоцького, П. Світлика, С. Росохи, М. Щербя та інших дослідників, здійснює порівняльний аналіз міфологічних образів на основі зіставлення сюжетів казок, легенд, бувальщин, повір'їв, записаних на Закарпатті, Івано-Франківщині, Львівщині, на територіях компактного проживання українців за кордоном, осмислює психологічне підґрунтя образів дводушників в українській міфології Закарпаття, простежує їх зв'язок з архетипом Тіні.

У *Розділі 1. «Методологія, історіографія та джерела дослідження»*, який складається із двох підрозділів, О. М. Тиховська зазначає, що «етнопсихологічний аспект дослідження фольклору є явищем новим, але водночас дуже перспективним для української науки, оскільки дає змогу визначити специфіку взаємозв'язку між світоглядом окремого народу та образами, мотивами, сюжетами міфологічних оповідей, а також з'ясовує психологічні передумови виникнення та функціонування магічних ритуалів» (с. 32). Тому аналіз сюжетів задіяних фольклорних текстів дисертантка здійснювала, спираючись на дослідження вітчизняних і закордонних учених (Х. Дікманн, Дж. Кемпбелл, К.-Г. Юнг, Дж. Фрезер, Н. Лисюк, М. Северинова, В. Артюх, Л. Дунаєвська, Н. Зборовська та ін.). Вона обґрунтовує доцільність вивчення міфологічних образів поруч із магічними ритуалами тим, що «ці дві категорії органічно доповнюють одна одну, часто переплітаються, і їх синтез метафорично демонструє специфіку окремої національної культури» (с. 33). Звертаючись до вчення про архетипи, авторка аналізує їх зв'язок з фольклорними образами, міфологічними та напівміфологічними, крізь призму народних творів визначає їх етнопсихологічні ознаки та специфіку й наголошує на тому, що «саме психологічний складник визначає окремі специфічні риси духів та демонів у фольклорі різних народів» (с. 48).

Розділ 2. дисертації «Психоаналітичне підґрунтя космогонічних, етіологічних і теологічних міфів українців у контексті світової міфології» складається з чотирьох підрозділів. У них послідовно розкривається роль деміургів в акті світотворення, при цьому розкодовано окремі фольклорні образи, проаналізовано їх трансформацію. Зокрема, Оксана Тиховська зазначила, що «з погляду психоаналізу, у космогонічних міфах про створення світу на рівні символів закодована не тільки історія появи Всесвіту, але й виокремлення індивідуальної свідомості людини зі сфери несвідомого (символом якого є первісні води)» (с. 67). Особливо детально проаналізована колядка «Коли не було з нащада світа», яка неодноразово привертала увагу дослідників і є яскравим прикладом не тільки акту створення світу, але й засобів, об'єктів, обставин та участі творців (деміургів). Досить ґрунтовним є текстологічно-порівняльний аспект у дослідженні цієї колядки, як у плані

аналізу тексту різними вченими, так і в плані співставлення подібних варіантів, записаних фольклористами у різних регіонах України. Цікаво, що творці Світу із текстів постають у різних зооморфних та антропоморфних образах, які іноді виступають антиподами, як Бог і Сатанаїл та ін.

Аналізуючи казкові сюжети Закарпаття про створення світу з яйця, залучаючи зафіксовані місцеві наративи про писанку, авторка роботи проводить цікаві паралелі зі східною міфологією, особливо китайською й давньоіндійською. Вона прикладово доводить, що в слов'янських міфах переважають уявлення про постання світу з окремих частин яйця, і, незважаючи на те, що культ яйця, навіть у вигляді писанки простежується, «однак в українському фольклорі міф про створення світу з яйця не зафіксований, лише згадка про нього збережена в обрядах, пов'язаних із писанками, у колядках та в казці «Яйце-райце» й похідних від неї сюжетах» (с. 90). Тут більше відомостей про птаха-деміурга, котрий усвідомлюється як такий, що може знести золоте «світотворче» Прайце. Цікавими є також спостереження О. Гуцуляка, на думку якого писанка і «яйце-райце» є символом «втраченого раю» (с. 91).

Аналізуючи записи й дослідження Ф. Потушняка, Г. Бердник, А. Федоркова, дослідниця зазначає, що, можливо, втрачені міфи своїми елементами втілилися в певні магичні дії з писанками, які збереглися на Закарпатті. За описаними ритуальними діями лікуючу й очисну силу мала вже сама вода, в якій «вмивали» писанки, а потім вмивалися самі. Тому не всі могли малювати писанки, і такі жінки теж наділялися в народній уяві особливими властивостями. Самі ж писанки були магичними оберегами й «сприяли родючості» (с. 98), тому їх використовували з ритуально-магічною метою в календарній та родинній обрядовості.

У китайській міфології процес народження світу з яйця відбувається більш цілісно, там, як описано, «є образ Хуньдуня, який втілює в собі ідею недиференційованого хаосу, що існував до появи Всесвіту. Він – уособлення “первісного яйця або мішка, розщеплення якого дає можливість його вмісту, раніше нероздільному, набути форми у вигляді організованого Всесвіту”». На думку дослідниці, «Хуньдунь є лише об'єктом, з якого створюється світ, сам він не виконує ролі деміурга» (с. 87). Інший китайський міф містить інформацію про першопредка Пань-гу, який зародився в яйці та спав у ньому «вісімнадцять тисяч років», а тоді сокирою прорубав пійму, з якої утворилося небо і земля (с. 88).

Дисертантка провела досить цікаві порівняння й взаємопов'язані паралелі сюжетів космогонічних міфів про створення світу з яйця, розглянула астральні образи (місяця, сонця й зорі) у фольклорі Закарпаття, їх специфіку і

символіку. Ґрунтовною джерельною базою тут знову виявилися записи й судження Ф. Потушняка, Ф. Злоцького та інших.

Щодо образів язичницьких богів у міфології Закарпаття: подаючи їх класифікацію за певними функціями, Оксана Тиховська пише про те, що, до прикладу, Перун тут виступає своєрідним «свілобогом» і загалом «у фольклорі Закарпаття Сварог ототожнюється з Перуном (Перун уже сприймається не як син Сварога, семантика цих божеств зливається в один образ)» (с. 119). Знаємо, що за іншими уявленнями так званою «родовою парою» вважався Стрибог та Перун (як батько й син). У згаданому ж регіоні, де рефлексії про Перуна та Велеса збережені найбільше, «з часом Перун починає ототожнюватися з чоловіком-воїном у деяких календарних піснях» (с. 120).

У *Розділі 3*. «Етнопсихологічна специфіка магічних ритуалів та замовлянь у фольклорі Закарпаття», який складається із семи підрозділів, авторка сконцентрувала свою увагу на магічних особливостях (що має безпосередній зв'язок із міфологією) ритуалів, пов'язаних із календарною обрядовістю, жертвоприношеннями, практиками вербальної магії (замовляння, клятви, прокляття) та їх супровідними обрядодіями, а також проаналізувала просторові й часові межі в магічних ритуалах. Під час аналізу зимової обрядовості проводиться зв'язок із міфами про створення Світу й іншими міфологічними мотивами. При цьому дисертантка використала дуже цікаві приклади із фольклорних записів, зроблених на Закарпатті різними дослідниками (В. Гренджа-Донський, І. Панькевич, Ф. Злоцький, Ф. Потушняк, С. Росоха, П. Богатирьов, І. Хланта, М. Щербей та ін.). У підрозділах детально потрактовано символічне навантаження ритуальних предметів та засобів (квасоля, біб, горох, кукурудза, вода, вогонь, вовна і т. п.), які використовувалися у цьому регіоні, що суттєво відрізнялося від подібних практик навіть у різних селах самого Закарпаття, не кажучи вже про інші місцевості. Це було безпосередньо пов'язане з природними умовами життя, а, відповідно, і з специфікою господарювання.

У весняній обрядовості цікавим є обряд обрізати освячену паску з чотирьох сторін і зберігати зрізані крайці до Вознесіння, що використовувалося у магічно-лікувальних ритуалах і поєднувалося із практикою замовлянь. У роботі глибоко проаналізовано символічне наповнення купальського обряду із акцентами на місцевих особливостях (наприклад, про цвіт папороті, порівняння її квітки із пером вогняного птаха, хоч якраз у цьому обряді багато спільного і в інших регіонах України). Дуже цікавим є обряд із «королицею», описаний Ф. Потушняком і проаналізований дисертанткою (с. 177), а також потрактування символіки чисел, які

застосовуються у цих обрядах із символічною семантикою. Загалом на території Закарпаття простежується дуже багато відмінностей у ритуально-магічних діях обрядів календарного циклу.

Не може не зацікавити у роботі Оксани Тиховської аналіз чи не найбільш утаємниченого пласту магічної практики – вербально-ритуального – це символічної архаїки замовлянь, клятв, проклять. Окремими словесними формулами та певними діями і нині користуємося майже на підсвідомому рівні, надаючи (як під час аграрних робіт) або не надаючи їм сакрального значення. А для деяких зазвичай потрібен тільки певний простір, час, дуже часто – ще й медіум, людина, яка володіє певними властивостями, даром – перейнятим, набутим або вродженим. Свого часу, Г. Лозко назвала замовляння «молитвословом язичництва», тому й використання різноманітних засобів при таких діях (кістки, волосини, пера і т. д.) або звернення до астральних образів для нас видається дуже несподіваним або дивним, насправді ж для архаїчної свідомості наших предків було цілком логічним і природним на рівні їхнього природного мислення та мисленневих зв'язків, що також можна сказати і про символізм ритуалів, пов'язаних із «вроками» і «злыми очима», які усвідомлювалися як першопричина неадекватної поведінки, фізичних хвороб, навіть ірраціональних дій. У збережених текстах і діях, направлених на «виправлення» заподіяної шкоди, оживають давні пласти демонологічних та міфологічних уявлень наших предків, що ґрунтувалося на взаємопов'язаності й взаємообумовленості явищ природи й життя людини, явища і причини.

Такими ж взаємообумовленими можна вважати погляди закарпатців на проблему існування душі, що проаналізовано авторкою роботи у *Розділі 4*. «Етнопсихологічне підґрунтя уявлень про душу та дводушників в українській міфології Закарпаття». Місцеві уявлення і навіть назви так званих «дводушників» (босорканя/босоркун, вовкун, шаркань, «той, що зміям наказує», гонихмарник і т. п.) уже самі по собі викликають зацікавлення, не кажучи вже про студії із фольклорними записами. У цьому розділі чи не найкраще простежено етнопсихологічні мотиви магічно-ритуальних обрядів та вірувань населення зазначеної місцевості. Можливості «спілкування» з душами, померлих, самогубців, оберігання від впливу «дводушників» становили основу ритуально-магічних дій, пов'язаних із уявленнями про них, а також складали сюжетну канву текстів казок, легенд і переказів, де наявні їх образи. Загалом апелюючи до культу предків, особливо велику кількість текстів подано про «спілкування», «прихід» душ померлих, віру в їх реінкарнацію в межах родини (с. 244–247), навіть намагання співмешкати у певний час із живими, що найчастіше закінчувалося трагічно. Народна уява закарпатців, як бачимо із використаних під час аналізу записів, наділяє образи

відьом/босоркань, упирів, вовкунів, нічників, вітряників, чорнокнижників, гонихмарників і подібних істот неординарними властивостями та зовнішністю, що на тлі загальноукраїнських уявлень відрізняються певними особливостями, пов'язаними з природою та культурою цього краю. Наприклад, відмінними є способи впізнання відьми під час окремих календарних свят (на Благовіщення чи Великдень) (с. 283).

Щодо образу нічника, відомого не на всій території України, дисертантка зазначає: «Якщо подивитись на цей образ крізь призму психоаналізу, то нічник – це людина, яка, позбувшись контролю розуму, підпадає під вплив темної сторони несвідомого, повністю підпорядковується інстинкту руйнування й насильства, її психіку опановує демонічне alter-ego, негативна Тінь» (с. 303). Час активізації цієї істоти закладений у самій назві, а от простором його дії, де він знаходить своїх жертв, є «межі між хуторами чи іншими географічними об'єктами» (с. 303). На рівні функціональних асоціацій, думається, що нічник має спільні риси з такою демонічною істотою, як блуд, розповіді про якого побутують на території Волині, Поділля і дії котрого проаналізовані дисертанткою в останньому розділі дисертації поруч з іншими демонологічними істотами.

Ще більш оригінальним постає із записаних переказів та аналізу авторки роботи зооморфна дводушниця шаркань, який виявляється істотою «переважно жіночого роду, що здатна створювати великі бурі з градом, це велика змія з 12 головами, з вуст якої іде полум'я» (с. 320), а особливою ознакою, яка детально інтерпретується у дисертації, є її сліпота. До того ж, хоч це й не антропоморфна істота, проте, виявляється, в уяві закарпатців існує її чоловічий антипод – шаркун, що своєю страхітливою силою може перевершувати шарканю.

У роботі простежено, як в образах «дводушників» можуть проявлятися архетипи Тіні й Самості.

У *Розділі 5. «Етноархетипна семантика образів демонів, духів природи та надприродних істот у фольклорі Закарпаття»* Оксана Тиховська простежила крізь призму записаних переказів, легенд, казок відображення етнопсихологічних рис таких демонологічних істот, як домовик, лісовик, водяник, русалка, мавка, повітруля та інших, уявлення й інформація про яких є дуже давньою, такою, що пройшла трансформацію під час суспільно-історичного розвитку людства і зринає своїми елементами у народних творах, найчастіше нарративах. Уявлення й розповіді про цих істот відомі фактично на всій території України, проте в Закарпатті відрізняються своєю специфікою. Люди можуть «бути одержимі» цими істотами, тобто перебувати під їх впливом і навіть владою, тому в зазначеному гірському просторі існували

особливі тексти й обрядодії, що призначалися для зцілення від їхнього впливу. Такий ритуал очищення, «виходу» з-під влади нечистого, почерпнутий із записів Ф. Потушняка, проаналізований дослідницею на с. 364–365. Певних правил і табу потрібно було дотримуватися й при «спілкуванні» з домовиком, оскільки цей дух, за уявленнями, перебував у безпосередній близькості до людини, а також з Долею, «лісовими людьми», водяником й іншими демонологічними істотами.

В кінці роботи дисертантка подала логічні й доказові висновки, що засвідчують результативність дослідження й досягнення наукової мети. Вона зазначає, що «міфологічні образи, наявні в казках, бувальщинах, повір'ях Закарпаття яскраво розкривають специфіку сприйняття українцями навколишнього світу та власного місця в ньому» (с. 470).

Загалом високо оцінюючи роботу Оксани Тиховської, у якій введено до наукового обігу великий пласт первинного джерельного матеріалу, яка містить узагальнення, наукову новизну, достатньо апробована, відповідає вимогам до обсягу й змісту такого виду робіт, хочу висловити кілька *запитань* та *зауважень*.

1. На мою думку, для такого обсягу, в аналізованій дисертації порушена надто велика кількість проблем, взято для дослідження образів. Тому, видається, що не весь зібраний матеріал вдалося достатньою мірою використати, проаналізувати й висловити відповідні теоретичні судження. Можемо вважати це для авторки дослідницькою перспективою.

2. Вигідно доповнили б роботу фольклористики власні записи. Зроблені на сучасному етапі, вони доповнили б раніші, дали б змогу більш детально простежити трансформацію текстів і відображених у них явищ та образів, спонукали б до ґрунтовніших компаративних студій, засвідчили б стан збереженості міфологічних уявлень у фольклорних пам'ятках Закарпаття.

3. Фактично весь підрозділ 1.2. містить перерахунок використаних джерел, які можна було б трохи детальніше охарактеризувати.

4. У підрозділі 2.1. дисертантка, аналізуючи образи деміургів, робить спробу за дослідженнями інших учених вказати спільні й відмінні риси цих образів у слов'янському фольклорі та у неслов'янському фольклорі. Проте теоретичні паралелі залишилися не проілюстровані прикладами, що зробили б такі порівняння цікавішими.

5. Спостерігається деяка неспіврозмірність частин роботи.

6. Заявлений етнопсихологічний аспект дослідження добре проглядається у двох останніх розділах праці й менше у 2-му й 3-му розділах. Особливо у *Розділі 2.* переважає описовість. Для аналізу образів язичницьких богів у підрозділі 2.4. корисно було б використати монографію М. Худаша

«Походження імен та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов'янських язичницьких божеств» (Львів, 2012).

7. У Розділі 5. задіяне поняття «етноархетипна семантика». Проте ще із досліджень К.-Г. Юнга відомо, що «архетип – це колективне несвідоме». Яким чином воно може (і чи може взагалі?) набирати ознак етнічного чи національного?

На мою думку, представлена робота є оригінальною, самостійною, такою, що містить новизну та має ряд обґрунтованих положень і результатів. Тому дисертаційне дослідження Тиховської Оксани Михайлівни «Міфологічні образи та магичні ритуали в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект», яка подана на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.01.07 – фольклористика можна вважати цілісним та завершеним дослідженням. За теоретичною наповненістю й практичним значенням отриманих результатів, обґрунтованістю наукових положень, висновків вона відповідає профілю спеціалізованої вченої ради Д 35.051.13, вимогам, які встановлені у п.п. 9, 10, 12, 13, «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (зі змінами, внесеними згідно з Постанови Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015, № 567 від 27. 07. 2016), а також вимогам МОН України щодо докторських дисертацій, а її авторка, Тиховська Оксана Михайлівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.01.07 – фольклористика.

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук, професор
кафедри культурології
та філософії національного
університету «Острозька академія»

Ж. О. Янковська

ПІДПИС *Іванівської*
ПІЦІТЕР "ЖУЮ"
НАЧАЛЬНИК ВІДДІЛУ
КАДРІВ НАУ "ОА"

